

УДК 378.147:793.3-051

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/81-2-7>

Ольга МАРТИНІВ,

orcid.org/0000-0001-7381-8506

старший викладач кафедри вокально-хорового, хореографічного та образотворчого мистецтва

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Львівська область, Україна) martyniv07@gmail.com

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПІДГОТОВЦІ ХОРЕОГРАФІВ

*У статті проаналізовано психолого-педагогічні аспекти використання інноваційних технологій у підготовці хореографів. Очікуваним результатом процесу підготовки хореографів з використанням інноваційних технологій є їхня готовність і здатність виконувати низку обов'язків, зокрема удосконалення технічної та психолого-емоційної майстерності. Інноваційні технології навчання – це цілеспрямовані, систематичні та послідовні впровадження у практику педагогічної діяльності оригінальних, новаторських способів та прийомів педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його мети до очікуваних результатів. Професійна хореографічна підготовка у сучасному закладі вищої освіти інтегрує традиційні та інноваційні технології задля формування спеціальних здатностей, що у майбутньому забезпечать студентам ефективну педагогічну, балетмейстерську та виконавську діяльність. Інноваційними аспектами роботи є уведення психологічних елементів у виборі засобів хореографічного мистецтва із зверненням до емоційної сфери особистості, а саме до навичок і здатностей емоційного інтелекту майбутніх хореографів – сукупності ментальних здібностей, які допомагають зрозуміти власні емоції та емоції інших людей. Емпатія як складова емоційного інтелекту є важливою професійною здатністю майбутнього вчителя-хореографа, адже розкриття змісту та авторської ідеї потребує від виконавця здатності співпереживати, що є умовою ефективного роботи з аудиторією в цілому і зокрема у формуванні умінь інтерпретації хореографічного тексту. Твір хореографічного мистецтва є специфічним текстом, а на етапах «створення – втілення задуму – сприйняття» здатність суб'єкта до емпатії досягається зокрема і в навичках інтерпретації (від латин. *interpretatio* – витлумачення, пояснення) змісту хореографічного твору.*

Ключові слова: *підготовка хореографів, інноваційні технології, емоційний інтелект, емпатія.*

Olha MARTYNIW,

orcid.org/0000-0001-7381-8506

*Senior Lecturer at the Department of Vocal and Choral, Choreographic and Visual Arts
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) martyniv07@gmail.com*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE TRAINING OF CHOREOGRAPHERS

*The article analyzes the psychological and pedagogical aspects of the use of innovative technologies in the training of choreographers. The expected result of the process of training choreographers using innovative technologies is their readiness and ability to perform a number of duties, in particular, the improvement of technical and psychological and emotional skills. Innovative teaching technologies are purposeful, systematic and consistent implementation of original, innovative methods and techniques of pedagogical actions and means into the practice of pedagogical activity, covering the entire educational process from determining its goal to the expected results. Professional choreographic training in a modern higher education institution integrates traditional and innovative technologies to form special abilities that will provide students with effective pedagogical, choreographic and performing activities in the future. Innovative aspects of the work are the introduction of psychological elements in the choice of means of choreographic art with reference to the emotional sphere of the personality, namely to the skills and abilities of emotional intelligence of future choreographers – a set of mental abilities that help to understand one's own emotions and the emotions of other people. Empathy as a component of emotional intelligence is an important professional ability of a future teacher-choreographer, because the disclosure of the content and the author's idea requires the performer to have the ability to empathize, which is a condition for effective work with the audience in general and in particular in the formation of skills for interpreting a choreographic text. A work of choreographic art is a specific text, and at the stages of "creation – embodiment of the idea – perception" the subject's ability to empathize is achieved in particular in the skills of interpretation (from the Latin. *interpretatio* – interpretation, explanation) of the content of the choreographic work.*

Key words: *training of choreographers, innovative technologies, emotional intelligence, empathy.*

Постановка проблеми. Досягнення Четвертої промислової революції без сумніву полегшують життєві умови сучасної людини і людства в цілому. Однак, зважаючи на усі досягнення постінформаційного суспільства у науково-технологічній сфері, необхідно належну увагу приділяти гуманітарній, мистецькій сфері, задля того, щоб зберегти людське, людяне в людині, зробити її конкурентоздатною у світі ШІ, нанотехнологій, роботизованої техніки тощо. У цих цивілізаційних обставинах підготовка вчителів мистецького циклу із використанням інноваційних технологій набуває особливої ваги і відповідальності. Як зазначає Л. Ващенко, головною метою запровадження інноваційних технологій в освіті є необхідність відповідати на виклики глобалізаційних трансформацій, екологічних проблем, полікультурних тенденцій у світі (Ващенко Л., 2008: 339).

Проблема використання інноваційних технологій у фаховій підготовці хореографів виявляє певні суперечності, зокрема між десятиліттями практикованою освітньою традицією та інноваціями, що, фактично, лише проходять початкову апробацію у сучасних закладах освіти, тож потребують теоретичного висвітлення і широкого обговорення.

Аналіз останніх досліджень. Проблема мистецького виховання та його технологічного забезпечення на різних рівнях освіти є предметом міждисциплінарного вивчення українських та зарубіжних науковців, зокрема І. Бех ґрунтовно розкриває психолого-педагогічні особливості особистісно орієнтованої освіти, визначає емоційні передумови мистецького світогляду; І. Зязюн аналізує художньо-естетичні, мистецькі аспекти педагогічної дії; О. Бігус встановлює основи теорії і практики сучасного танцю; Н. Ничкало, С. Лісова, І. Дичківська характеризують особливості інноваційних освітніх технологій у роботі закладів освіти різного типу тощо. Однак досліджувана проблема на сьогодні не є достатньо вивченою, що й обумовило вибір теми нашої статті.

Мета статті: проаналізувати психолого-педагогічні аспекти використання інноваційних технологій у підготовці хореографів. У межах визначеної мети необхідно вирішити такі завдання: виявити сукупність інноваційних та традиційних технологій у підготовці хореографів; обґрунтувати психолого-педагогічні чинники використання інноваційних технологій у підготовці хореографів; встановити ефективність використання інноваційних технологій у підготовці хореографів у реаліях сьогодення.

Виклад матеріалу. Хореографія є формою художньо-творчої діяльності, що вирізняється специфічним характером художнього змісту та

відповідними засобами його матеріального втілення. Хореографічне мистецтво у процесі підготовки хореографів трактуємо як одну із форм культури, знаково-семіотичну її галузь, що допомагає суб'єкту (творцю і глядачу) естетично опанувати життєвий світ, образно-символічно відтворювати його з використанням ресурсів творчої уяви. Сценічно-постановча реалізація твору хореографічного мистецтва на рівні створення і сприйняття передбачає комунікацію, у якому повідомленням є текст хореографічного твору у знаково-семіотичному складі, а художній образ як основний засіб мистецтва надає будь-якій конкретності універсального характеру. Посередником між творцем хореографічного мистецтва, задумом його твору і реципієнтом-глядачем постає хореограф як постановник танцювальних творів, той, хто займається вивченням і викладанням танцювального мистецтва.

Очікуваним результатом процесу підготовки хореографів є їхня готовність і здатність виконувати низку обов'язків, зокрема: удосконалення майстерності артистів, моделювання танцю, композиції чи репертуару, розучування їх із групою чи окремим танцюристом, організація виступу, що передбачає підбір костюмів, вибір зачісок і макіяжу, обговорення виступу з аналізом помилок і вибір шляхів їх виправлення. Для виконання своєї роботи хореографу потрібно володіти різними стилями танцю, мати музичний слух, творче мислення, бути креативним, емоційно відкритим, уміти імпровізувати, спілкуватися тощо. Здійснюючи фахову підготовку хореографів, необхідно враховувати перспективу працевлаштування у закладі освіти різного типу, закладі культури чи колективі, що передбачає гастролю за кордоном, тож необхідним є знання іноземної мови. Однак із якою б віковою категорією не працював хореограф, йому необхідно мати організаторські здібності, володіти психолого-педагогічними знаннями, а також методикою викладання.

Однак попри необхідність упровадження інновацій в усіх сферах соціокультурного простору, а в освіті зокрема, вчені неодноразово висловлюють застереження про обережне, доцільне використання інноваційних технологій. Так Ю. Сивоконь та М. Печененко зазначають, що для навчання студентів, внутрішньої мотивації до хореографічної діяльності, досягнення успішних результатів переваги використання інноваційних технологій та їх інтеграція із традиційними виникають тоді, коли технологія використовується правильно. Якщо майбутні педагоги-хореографи не отримують належної професійної підготовки до використання інноваційних технологій, осо-

бистого розвитку, необхідного для впровадження нових стратегій у викладанні танцю, то результат взаємодії студента і викладача, на думку дослідників, може бути непередбачуваним, нижчим за очікуваний (Сивоконь Ю., Печененко М., 2022: 308). З метою уникнення небажаних результатів потрібна оптимізація традиційних технологій і поєднання їх із інноваційними.

Згідно із визначенням Л. Ващенко інновації в освіті є закономірним, динамічним явищем, запровадження якого дозволяє вирішити суперечності між старою системою і потребою у якісно новій освіті. У сучасних умовах інноваційні трансформації дослідниця окреслює провідними концепціями:

- традиційною (оволодіння базовими знаннями, вміннями і навичками; вивчення і засвоєння академічних знань);
- раціоналістичною (опора на знання як упорядковану сукупність об'єктивних фактів на основі створення ефективної та всебічно розробленої технології);
- гуманістичною (необхідна умова для особистісного самовираження, самоствердження людини, можливість найбільш повно й адекватно відповідати природі людського «Я») (Ващенко Л., 2008: 340).

Автори колективного посібника «Інноваційні технології навчання» визначають інноваційні технології навчання як «цілеспрямовані, систематичні й послідовні впровадження у практику педагогічної діяльності оригінальних, новаторських способів та прийомів педагогічних дій і засобів, що охоплюють цілісний навчально-виховний процес від визначення його мети до очікуваних результатів» (Інноваційні технології навчання, 2017).

Досліджуючи інновації у сучасній хореографічній професійній освіті, А. Ветринська наголошує на тому, що головною метою професійної хореографічної підготовки студентів є формування всебічно розвинутого фахівця-універсала і задля досягнення цієї мети університетські навчальні програми удосконалюють та розширюють шляхи впровадження нових дисциплін, підходів, методів, принципів та форм (Ветринська А., 2017: 61).

Інноваційними аспектами роботи є уведення психологічних елементів у виборі засобів хореографічного мистецтва із зверненням до емоційної сфери особистості, а саме до навичок і здатностей емоційного інтелекту майбутніх хореографів.

Поняття емоційного інтелекту та його концептуальне висвітлення пов'язане з іменами американських дослідників Д. Карузо, П. Саловей, Дж. Майера, Д. Гоулмана, Р. Бояціса, Е. Маккі та інших. Зокрема Д. Гоулман у низці книг розглядає

емоційний інтелект як сукупність ментальних здібностей, які допомагають зрозуміти власні емоції та емоції інших людей. При цьому дослідник виокремлює п'ять основних компонентів емоційного інтелекту:

- 1) самопізнання, емоційна самосвідомість як здатність розуміти власні емоції;
- 2) саморегуляція як вміння контролювати власні емоції;
- 3) мотивація як внутрішнє, емоційно забарвлене прагнення досягати поставлених, життєво важливих цілей;
- 4) керування взаєминами як вміння ефективно взаємодіяти з іншими;
- 5) емпатія – здатність у співпереживанні розуміти емоції інших людей (Goleman D., 2020; Гоулман Д., 2018; Гоулман Д., Бояціс Р., Маккі Е., 2021).

У вказаному переліку ознак емоційного інтелекту особистості найбільше нас цікавить емпатія як професійна здатність майбутнього вчителя-хореографа. Адже робота з хореографічним матеріалом (і про це, на жаль, мало говорять у порівнянні з технічною стороною постановочної і виконавської майстерності) у його стильовому, жанровому розмаїтті заснована на змістових особливостях, що поєднує хореографію з іншими видами мистецтва – літературою і музикою.

Як зазначає К. Свінтковська, у хореографії за аналогією до сучасного соціокультурного контексту, літератури, музики виокремлюємо (на прикладі балету як вищої форми хореографії) епічні жанри, драматичні, безсюжетні танцювально-симфонічні жанри, хореографічні мініатюри, хореографічно-драматичні постановки з літературним сюжетом, що відтворюється за допомогою синтезу інших видів мистецтва – живопису, кіно та відео трансляції, вокалу, акробатики, пантоміми тощо. Дослідниця аналізує хореографічні форми, які забезпечують засоби танцю задля художньо-естетичного відтворення явищ дійсності, при цьому розмежовує балет як вищу форму хореографічного мистецтва, хореографічну мініатюру як малу форму і ансамблевий танець як велику, що включає музично-танцювальні, розважальні, новітні, синтезовані, інтеграційні, джазові, соціальні і молодіжні форми (Свінтковська К., 2020). До балетмейстера і виконавця незалежно від обраної хореографічної форми завжди постає вимога технічної та психологічно-емоційної майстерності у реалізації задуму відомого чи безіменного автора твору. Цей процес розкриття змісту та авторської ідеї потребує від виконавця здатності емпатії.

Висвітлюючи питання емоційної культури як складової педагогічної взаємодії, Т. Білан та О. Петрів зазначають, що емпатія є не станом, а процесом, суть якого обумовлює певний спосіб спілкування: входження в особистий світ іншого і перебування у ньому «як вдома», що передбачає постійну чутливість до мінливих переживань іншого – до страху, чи гніву, або зворушення, або сорому, одним словом, до всього, що відчуває він або вона. Це означає тимчасове життя іншим життям, делікатне перебування у ньому без оцінювання і засудження, розуміння того, що інший сам ледве усвідомлює. Спілкування з іншим у такий спосіб означає на деякий час відсторонитися від своїх позицій і цінностей, спроби увійти у світ іншого без упередженості (Білан Т., Петрів О., 2022: 127). Для майбутніх вчителів-хореографів здатність до емпатії є умовою ефективної роботи з аудиторією в цілому і зокрема у формуванні умінь інтерпретації хореографічного тексту.

Твір хореографічного мистецтва є специфічним текстом, зміст якого у системі міжсуб'єктної комунікації (композитор – постановники/актори – глядачі) виражений певними знаками, що потребують своєї розшифровки та інтерпретації на етапах: створення і фіксації твору – сценічного, постановчого, художньо-образного, особистісного, емоційного втілення виконавцем-хореографом задуму автора – його розуміння/сприйняття глядачем. Успіх твору забезпечує на усіх цих етапах (створення – втілення задуму – сприйняття) здатність суб'єкта до емпатії, що досягається зокрема і в навичках інтерпретації (від латин. *interpretatio* – витлумачення, пояснення) змісту хореографічного твору як художнього тексту. В українському науковому просторі ідею про невичерпність і мінливість художнього змісту, який залежить від особистісного сприйняття і ставлення до твору, розвинув О. Потебня (1835–1891), поєднавши проблему інтерпретації з психологією сприйняття творів мистецтва (Потебня О., 2002). Ідеї О. Потебні продовжує І. Франко у трактаті «Із секретів поетичної творчості», у якому розкриває проблеми рецептивної поетики та стилістики (Франко І., 1979), що корелюється із сучасним вченням про емоційний інтелект та здатності до емпатії у суб'єктивній мистецькій творчості.

Одним із перших, хто розробляв і впроваджував інноваційні технології у зверненні до здатностей емпатії в хореографічній педагогіці та виконавсько-сценічній діяльності, був Павло Вірський (1905–1975). Вивчаючи внесок П. Вірського у розвиток українського професійного хореографічного мистецтва, зауважуємо постійне звернення

великого педагога-хореографа до особистісного емоційного досвіду танцюристів і, висловлюючись сучасною термінологією, їхньою здатністю до емпатії у розкритті художньо-сценічного змісту. Зокрема В. Литвиненко зазначає, що П. Вірський вимагав від своїх вихованців перевтілення в танцювальні образи, повної емоційної віддачі і справжнього мистецтва співпереживання. У роботі над образом і розкриттям змісту твору балетмейстер доповнював звичні виразні рухи народного танцю мімікою і пантомімічними жестами виконавців, що допомагало створити несподіваний пластичний візерунок, візуалізувати емоційний стан залучених сценічних персонажів. В. Литвиненко наголошує, що Павло Вірський вимагав від артистів ансамблю не лише бездоганного і досконалого володіння танцювальною технікою, але й володіння акторською майстерністю, обов'язкової підготовки актора до виконання найнесподіваніших пластично-танцювальних і психологічних завдань, пробуджував творчу фантазію виконавця, допомагав розкрити його творчу індивідуальність. Відтворювати характер героя, а не хореографічний малюнок – така була вимога балетмейстера. Органічне поєднання граничної віртуозності, технічної досконалості з неповторною виконавською манерою українського народного танцю і розкриття водночас людського характеру – ось, мабуть, у чому головна особливість акторської школи Павла Вірського (Литвиненко В., 2020: 55).

Висновки. Професійна хореографічна підготовка у сучасному закладі вищої освіти у реалізації курсів історії хореографічного мистецтва, народно-сценічного, бального, сучасного танцю, методики викладання інтегрує традиційні та інноваційні технології задля формування спеціальних здатностей, що у майбутньому забезпечать студентам ефективну педагогічну, балетмейстерську та виконавську діяльність. Використання технології інтерпретації хореографічного тексту вважаємо інноваційною технологією, яка інтегрує кращі здобутки знанневої парадигми в інноваційному підході до навчання. Головною метою інноваційного підходу є особистісний розвиток тих, хто навчається, а саме їхня здатність опанувати новий досвід на ґрунті цілеспрямованого формування творчого і критичного мислення, рольового та імітаційного моделювання, пошуку та визначення особистісних сенсів тощо. Перевага надається активним формам і методам навчання – дискусії, діалогу, діловій грі тощо.

Перспективою подальших досліджень проблеми є вивчення тренінгових форм у процесі хореографічної підготовки студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білан Т., Петрів О. Емоційна культура як складова педагогічної взаємодії. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Випуск 49. Том 1. 2022. С. 124–129.
2. Ващенко Л. Інновації в освіті. Енциклопедія освіти. Гол ред.. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с. С. 338–340.
3. Ветринська А. Інновації в сучасній хореографічній професійній освіті. *Музичне мистецтво в освітологічному дискурсі*. 2017. № 2. С. 59–61. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23205/1/A_Vietrynska_MM0D_2_2017_IM.pdf
4. Гоулман Д., Бояціс Р., Маккі Е. Емоційний інтелект лідера. Переклад з англ. В. Глінка. 3-е вид. Київ: Наш формат, 2021. 288 с.
5. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Переклад з англ. С.-Л.Гумецької. Харків: Віват, 2018. 512 с.
6. Інноваційні технології навчання: навчальний посібник для студентів вищих технічних навчальних закладів. Колектив авторів; відп. ред. Бахтіярова Х.Ш. Київ: НТУ, 2017. 172 с. URL: <https://ukreligieznastvo.wordpress.com/2019/01/18/itn/>
7. Литвиненко В. Особливості акторської школи Павла Вірського. *Традиції та новації в хореографічній культурі (до 50-річчя кафедри хореографії Київського національного університету культури і мистецтв* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Упор. А. М. Підлипська, ред. Т. В. Кунц, м. Київ, 25 квітня 2020 р. Київ : КНУКіМ, 2020. 122 с., С. 54–56.
8. Потебня О. Думка й мова (фрагменти): Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. За ред. Марії Зубрицької. Львів: Літопис, 2002. 832 с.
9. Свінтковська К. Хореографічні напрямки, стилі, форми, жанри. 2020. URL: <https://naurok.com.ua/horeografichni-napryami-stili-formi-zhanri-181334.html>
10. Сивоконь Ю., Печененко М. Інноваційні технології як засіб оптимізації процесу викладання класичного танцю. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Випуск 207. 2022. С. 304–309. URL: <https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/1472/1425>
11. Франко І. Із секретів поетичної творчості. Зібрання творів у 50-и томах. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 31. С. 45–119.
12. Goleman D. Emotional intelligence why if can matter more than IQ / London: Bloomsbury Publishing plc., 2020. 327 p.

REFERENCES

1. Bilan T., Petriv O. (2022) Emotsiina kultura yak skladova pedahohichnoi vzaemodii. [Emotional culture as a component of pedagogical interaction]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Vypusk 49. Tom 1. S. 124–129. [in Ukrainian].
2. Vashchenko L. (2008) Innovatsii v osviti. [Innovations in education]. Entsyklopediia osvity. Hol red.. V.H.Kremen. Kyiv: Yurinkom Inter, 1040 s. S. 338–340. [in Ukrainian].
3. Vietrynska A. (2017) Innovatsii v suchasni khoreografichni profesiinii osviti. [Innovations in modern choreographic professional education]. Muzychne mystetstvo v osvitolohichnomu dyskursi. № 2. S.59-61. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/23205/1/A_Vietrynska_MM0D_2_2017_IM.pdf. [in Ukrainian].
4. Goulman D., Boiatsis R., Makki E. (2021) Emotsiinyi intelekt lidera. [Emotional intelligence of a leader]. Pereklad z anhl. V.Hlinka. 3-e vyd. Kyiv: Nash format. 288 s. [in Ukrainian].
5. Goulman D. (2018) Emotsiinyi intelekt. [Emotional intelligence]. Pereklad z anhl. S.-L.Humetskoi. Kharkiv: Vivat. 512 s. [in Ukrainian].
6. Innovatsiini tekhnolohii navchannia (2017): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh tekhnichnykh navchalnykh zakladiv. [Innovative learning technologies: a textbook for students of higher technical educational institutions]. Kolektyv avtoriv; vidp. red. Bakhtiarova Kh.Sh. Kyiv: NTU. 172 s. URL: <https://ukreligieznastvo.wordpress.com/2019/01/18/itn/>. [in Ukrainian].
7. Lytvynenko V. (2020) Osoblyvosti aktorskoj shkoly Pavla Virskoho. [Peculiarities of Pavlo Virsky's acting school]. Tradytzii ta novatsii v khoreografichni kulturi (do 50-richchia kafedry khoreografii Kyivskoho natsionalnogo universytetu kultury i mystetstv : zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Upor. A. M. Pidlypska, red. T. V. Kunts], m. Kyiv, 25 kvitnia 2020 r. Kyiv : KNUKIM. 122 s., S. 54–56. [in Ukrainian].
8. Potebnia O. (2002) Dumka y mova [Thought and Language]. (fragments): Slovo. Znak. Dyskurs. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky KhKh st. Za red.. Marii Zubrytskoi. Lviv: Litopys. 832 s. [in Ukrainian].
9. Svintkovska K. (2020) Khoreografichni napriamy, styli, formy, zhanry. [Choreographic trends, styles, forms, genres]. URL: <https://naurok.com.ua/horeografichni-napryami-stili-formi-zhanri-181334.html>. [in Ukrainian].
10. Syvokon Yu., Pechenko M. (2022) Innovatsiini tekhnolohii yak zasib optymizatsii protsesu vykladannia klasychnoho tantsiu. [Innovative technologies as a means of optimizing the process of teaching classical dance]. Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky. Vypusk 207. S. 304–309. URL: <https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/1472/1425>. [in Ukrainian].
11. Franko I. (1979) Iz sekretiv poetychnoi tvorchosti. [From the secrets of poetic creativity]. Zibrannia tvoriv u 50-y tomakh. Kyiv: Naukova dumka, 1979. T.31. S. 45–119. [in Ukrainian].
12. Goleman D. Emotional intelligence why if can matter more than IQ/ London: Bloomsbury Publishing plc., 2020. 327 p.